

SASHALMI-FEKETE TAMÁS

A KARDHOZ KAPCSOLÓDÓ ESZMÉK ÉS RÍTUSOK A KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON, KÜLÖNÖSKÉPPEN ERDÉLYBEN ÉS SZÉKELYFÖLDÖN

KIVONAT: A kard nemcsak fegyver a középkorban, hanem státuszszimbólum, a felsőbb társadalmi réteghez tartozás jelképe, de akár a kiválasztottság jelzője is volt. Európában széles körben ismert Artúr király legendája, amelyben egy kőből kihúzott kard teszi királlyá az ifjút, a magyar–hun hagyomány szerint pedig Attila megkapta az Isten kardját. Az utóbbi évtized külföldi és hazai kutatásai megismertették a szkíta, hun, szarmata–jazig és alán kardkultusz jellegzetességeit és kulturális hatását az európai népekre. A kard hatalmi jelkép, melynek már a megjelenése, birtoklása is tekintélyt adott gazdájának. Vajon miként gondolkodhattak a középkori Magyar Királyság területén élők a kardról, milyen vallásos képzetek tartoztak hozzá? Milyen rítusok és szokások tartoztak ezen fegyverhez a középkori Erdély területén élő székelyek, szászok között? A tanulmány célja bemutatni azon eszméket, szertartásokat, szokásokat, amelyek meghatározó elemei voltak a korabeli hitvilágnak és a katonai hagyományoknak.

KULCSSZAVAK: kardkultusz, kardrítus, kőbe zárt kard, szászok, székelyek, véres kard, eskütétel

TAMÁS SASHALMI-FEKETE

IDEAS AND RITUALS RELATED TO THE SWORD IN MEDIEVAL AND EARLY MODERN PERIOD HUNGARY, ESPECIALLY IN TRANSYLVANIA AND SZEKLERLAND

ABSTRACT: Swords were not only weapons in the Middle Ages, but also status symbols, symbols of belonging to the upper social strata, and even signs of being chosen. The legend of King Arthur, in which a sword drawn from a stone makes the young man king, is widely known in Europe, and the Hungarian-Hun tradition says that Attila received the sword of God. Over the last decade, research abroad and in Europe has revealed the characteristics and cultural impact of the Scythian, Hun, Sarmatian-lazyge and Alanian sword cults on European peoples. The sword is a symbol of power, whose mere appearance and possession conferred authority on its owner. How did the people of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages think about the sword, and what religious images did they associate with it? What rituals and customs were associated with this weapon among the Szekler and Saxon peoples of medieval Transylvania? The aim of this study is to present the ideas, rituals and customs that were the determining elements of the religious and military traditions of the period.

KEYWORDS: sword cult, sword rite, sword locked in stone, Saxons, Szeklers, bloody sword, oath-taking

A kard a legismertebb és legnépszerűbb fegyver, amit a laikusok ma is ismernek. Evidenciának tűnhet, hogy a lovagok ezzel a fegyverrel harcoltak, ugyanezen eszköz pedig az ünnepek részese, a lovaggá avatás vagy a királyok koronázási szertartásain szimbolikus szerepet kapott. Fegyverként élet és halál ura, a kard pusztá megjelenése erőt sugallt, birtoklása hordozójának a társadalomban betöltött kiemelkedő és szabad státuszát mutatta.

A középkori Magyarország számos emléket őriz írott forrásaiban, régészeti leleteiben és néphagyományában a kardokhoz fűződő rítusokról, szokásokról és sajátos eszmékről. Vajon miként gondolkodtak a középkori Magyar Királyság területén élők a kardról? Milyen képzetek tartoztak hozzá? Milyen szerepe volt az ítélezésekben, a hadseregek irányításában és a középkori eskütételekben? Milyen szerepet töltött be a kard a territóriumok kijelölésének aktusában? Milyen emlékeket őriznek ezekkel kapcsolatban a székelyek és szászok? Jelen tanulmány célja megválaszolni e kérdéseket és egybefűzni a kardhoz fűződő forrásokat, eszméket, szertartásokat, amelyek szélesebb ismertségnek örvendtek a középkori Magyarországon, és meghatározó elemei voltak hitvilágunknak és a katonai hagyományoknak.

Kard és lélek

A középkori ember mentalitását áthatja a vallás, az évezredek hagyományok, a néphez fűződő mondák és legendák sajátos, semmihez sem fogható varázslatos ereje. Az emberi élet feladata sorsunk beteljesítése és elviekben egy magasabb rendű lét elérése. A középkori ember számára az üdvözülés volt a hön áhított cél, és ehhez a törvények betartása volt a legkívánatosabb. Krisztus igaz követőjeként a szentek példáin keresztül emelkedhetett fel az igazak közé. A mindennapi élet szerves része volt a hit megélése, amihez hathatós segítséget nemcsak papjai, hanem az egyházi év ünnepekori vagy éppen a saját templomának díszítményei is adhattak. Hiszen a templomkapuk faragványai vagy éppen az Isten háza falképekkel voltak díszítve, melyek az elmélyülésre és a szellemi felfrissülésre adtak lehetőséget. A kard is fontos eleme a középkori keresztény szimbolikának és biblikus tanításoknak, a lélek erejét jelképezi, ugyanakkor a

szellemi küzdelem, a felemelkedés és a végső győzelem (ítélet) szimbólumává lett. Ezek megnyilvánulásait főként székelyföldi és szászöldi példákön keresztül tekintjük át.

Az apostolok közül Szent Pál és Szent Péter az egyház alapkövei, akiknek személyisége harcias, hite a végsőig kitartó és meg nem alkuvó. Kezükben gyakorta könyvvel és karddal ábrázolják őket, mely egyrészt a krisztusi tanítások hordozóiként, másrészt harcos térítőként mutatja őket. Falképeken gyakorta együtt ábrázolták őket, alakjukat jól látható helyeken, gyakran a templomok kapubejáratánál helyezték el Erdélyben. Csíkdelnén¹ a déli kapuzat felett a külső falazaton, Csíkrákoson² a torony déli külső falán, Oklándon³ és Küküllőalmáson⁴ a déli belső hajófalon, Marosszentannán⁵ a szentély keleti falán hirdették az evangélium dicsőségét. Az apostolok kezében látható kard valójában a lelkekért való küzdelmet jelképezte.⁶ E tanítás szerint az Isten fegyverzete között megtalálható a kard is: „Az idvesség sisakját is felvegyétek és a Léleknek kardját, amely az Isten beszéde.”⁷ A kard tehát a teremtő igét, a *Logoszt* és így egyúttal Krisztust jelképezi. A freskókon is megtalálhatjuk e szoros kapcsolat ikonográfiáját, az ún. *Maiestas Domini* ábrázolásmódot, hiszen a mandorlában⁸ trónoló Krisztust gyakran ábrázolják kardokkal. Ilyenre példát Segesvár hegyi templomában láthatunk. Bögöz erődtemplomában az északi hajófalon⁹ és Medgyes városában, a Szent Margit templom északi hajófalán egy erősen kifejező képet találhatunk, mert utóbbi falképeken a Megváltó szájából áramlanak ki a kardok,¹⁰ amely így a Szentírás tanításait és az ún. *Pantokrátor*, azaz mindenható és ítélkező Krisztus hatalmát testesíti meg. A *Jelenések könyve* szerint a végítéletkor: „Vala pedig a jobb kezében hét csillag;

1 Jékely–Lángi 2008, 44–45.

2 A feltárt falképeket saját terepbejárással 2020. november 13-án tekintetem meg.

3 A feltárt és nemrég felújított falképeket saját terepbejárással legutóbb 2023. június 4-én tekintetem meg.

4 Jékely–Lángi 2008, 162., 164., 167.

5 Jékely–Lángi 2008, 214., 226.

6 Ef 6,10–17.

7 Ef 6,17.

8 Mandula formájú dicsfény, mely a Krisztus Király körül látható.

9 Saját, többszöri terepbejárások által. Udvarhelyi 2018, 157.

10 Pinter 1999, 45.

és a szájából kétélű éles kard jó vala ki; és az ő orczája, mint a nap a mikor fénylik az ő erejében.”¹¹ Később, szintén a *Jelenések könyvében* pedig ekképpen szól Krisztus: „Térj meg; ha pedig nem, ellened megyek hamar, és vívok azok ellen számnak kardjával.”¹² Ezen ábrázolás közismertebb magyarországi példáját a vele-méri Szentháromság-templom falképein, a szentélybejárat diadalívének középső falszakaszán találhatjuk meg.¹³

A kard és lélek kapcsolatára egy másik közkezdvelt ábrázolás, Szent Mihály arkangyal és a lélek megmértetésének pillanata. Mihály arkangyal alakja a kereszténység és a magyar, székely ember számára a reménységet, az örök életbe vetett hitet és a küzdeni akarást jelképezte, harcot a kísértések, a bennünk élő gonosz ellenében, s képességet a szellemi megújulásra. Szent Mihály a négy arkangyal egyike, kiket Dániel próféta megnevez könyvében, s a *Jelenések könyve* szerint az utolsó ítélet idején is fontos szerepet kap, az égi seregeket vezeti majd a végső összecsapásban.¹⁴ Művészi ábrázolásokon a mennyei seregek vezéréként páncélt visel, kezében kardot vagy lándzsát¹⁵ tart. Az életből a halál kapujába lépő ember kísérője is Szent Mihály, testünk koporsóba tétele után úgymond Szent Mihály lován vagy szekeren távozunk a földi világból. Ezért gyakorta ábrázolják falképeken karddal és mérleggel a kezében, amely a halálunk után bekövetkező lelki folyamatokat jelenti: a másvilágra való átlépést, tetteink megmértetését és a mennyei ítélőszék döntését felettünk. A kard nemcsak a túlvilági hatalmat jelképezi, hanem magát a Törvényt és az igazságos Ítéletet (esetlegesen a büntetést), mely figyelmeztet az életünkben elkövetett bűnökre és annak következményeire. A vallásos ember gondolkodásmódjában a földi élet végeszakadtával ugyanis nem zárul le a létezés, csupán a testiség szűnik meg. Az ókorból származó,¹⁶ a lélek megmértete-

11 Jel 1,16.

12 Jel 2,16.

13 Kovács–Pap 2008, 27–28.

14 Jel 12,7–12.

15 Lándzsával ábrázolták Székelyderzs 1419-re datált középkori falképén, illetve Almakerék szárnyasoltárán. Derzsre lásd: Sashalmi-Fekete 2020, 15., 18.

16 Legismertebb ókori előképe Egyiptom több ezer éves szellemi örökségében fedezhető fel. A lélek megmértetése és a tagadó vallomások elmondása után a kozmikus mérlegre teszik az Íb-szívet, tetteink summázatát a Törvény és Igazság kettős csarnokában. Lásd: Egyiptomi halottaskönyv 2002, 146–159.; Kákosy 2002, 352–353.

tésének ekképpen ábrázolt és jól ismert szimbolikája a keresztény kultúrkör szer-
ves részévé vált. Tarpa (Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye) gótikus templomának
freskóján egy kis templomtornyocska,¹⁷ Mohos (Felvidék) és Székelyderzs közép-
kori falképén pedig egy fiatal leány jelképezi a lelket a mérleg serpenyőjében,¹⁸
utóbbi falkép immár 604 éve üzeni a szellem megmértetését és győzelmét a kí-
sértések felett.

Az *Érdy-kódex* felemelő szavakkal foglalja össze a Mihály arkangyalhoz kap-
csolódó, korabeli keresztény túlvilághitét: „Ő tisztí az hogy mikoron ez világi em-
berek kimúlnak, mindennek megméri jó és gonosz téteményét az isteni igazság-
nak mértékében. Az jókat viszi Istennek eleiben, félbe valókat Purgatóriumba, a
meghulltakat (megesettek) az erek tízre, kinek kezdeti akkoron vagyon, de vége
soha nincsen... minden lelköt ő vészen ki testéből halálának idein [...] Az bódog
lélők őmiatta vitetik mennyeknek szent országra és beiktatik az Szízanya Máriá-
nak színe eleiben [...] és onnan Szentháromságnak eleiben, hol ott megáldatik és
megérdemeztetik, és érdeme szerént való karban állatják [...] ő lészen, ki az halot-
takat fölserkenti földnek mohából az utolsó ítéletnek idein [...]”¹⁹

Az *ars bene moriendi*, azaz a jó halál elérésének középkori képzete a keresz-
tény ember egyik legfontosabb életcélja volt.²⁰ A bűnök bocsánatára, a kegyelmi
kiválasztásra és a lelkek megmentésére kért imádságban Szűz Mária neve után
„Boldog Mihály arkangyalt” nevezi meg közbenjáró segítségnek az egyik leg-
régibb magyar nyelvemlékünk, a *Halotti beszéd és könyörgés*.

Számos csillagászati és asztrológiai képzet társult az arkangyalhoz. A tavaszi és
nyári égbolton uralkodó Göncölszekér a néphagyomány szerint Szent Mihály sze-
kere, a Tejút pedig annak útja, melybe a megholt lelkek távoznak. A lélek megmé-
rettetésének motívuma, azaz Szent Mihály karddal és mérleggel való ábrázolása
megjelenik a Kolozs megyei Magyarpalatka templomában, a szentélyt elválasz-
tó diadalív déli pillérének oldalán.²¹ Magyarországon a Szabolcs-Szatmár-Bereg

17 Jékely–Lángi 2009, 421.

18 Sashalmi-Fekete 2020, 15., 18.

19 Érdy-kódex, Dicsőséges Szent Mihál arkangyalnak innepéről.

20 Az *ars moriendi*ről lásd Kovács 2010, 1–23.

21 Jékely–Lángi 2008, 184., 188.

vármegyei Ófehértó templomának diadalívén,²² a felvidéki Kassán a Szent Mihály-kápolna északkeleti szentélyfalán²³ ugyanezen koncepció jelenik meg. Jóllehet az első két freskó töredékesen maradt fenn, a kassai egy része elkopott, az attribútumok, mint a kard, a mérleg a súlyokkal és a lelket lehúzó ördögi alakokkal jól kivehető.

Összefoglalva a kard Krisztus evangéliumának, a lélek üdvözüléséért vívott küzdelemnek és mennyei ítélezéseknek szimbóluma, mely elevenen élt a mindennapi hitvilág elemeiben. Nem pusztán fegyverként tekintettek reá, hanem szellemi erőként, a gonosz elleni harcokban a mennyei seregek eszközeként. A földi világban (mikrokozmosz) azonban a világi hatalom különféle kivetüléseként fog megjelenni, amely mintegy tükörképe lesz az égi törvényeknek (makrokozmosz) és azok betartatásának.

1. kép. Szent Mihály kardos alakja a lélek megmértetése közben

Forrás: Kálmán Flóra tulajdona

22 Jékely-Lángi 2009, 311., 323.

23 Jékely-Lángi 2009, 110–111., 130–131.

Élet és halál ura a kard: világi ítélezések

A kard kiemelt szerepét jól mutatja, hogy már I. Szent István király törvényeiben megjelennek a hozzá kapcsolódó külön intézkedések. A bibliai tanítást idéző mondatok²⁴ I. István király ellenfeleinek megtörése után a belső társadalmi rend fenntartása érdekében²⁵ készülhettek: „Hogy a szilárd és makulátlan béke minden körülmények között megmaradjon a születésre nézve nagyobbak és a kisebbek között, bármilyen helyzetűek is legyenek, teljesen megtiltjuk, hogy bárki kardot rántsón valaki sérelmére. Amit ha valaki ezután vakmerősége ösztönzésére megkísérelne, ugyanazzal a karddal veszejtsék el.”²⁶ Fontos megjegyezni, hogy ez a szövegváltozat csak a XII. századi *Admonti kódex*ben maradt fenn. A II. törvénykönyv 46–49. fejezetei viszont több szövegváltozatban megőrizték a mózesi törvények „szemet szemért” elvén alapuló előírásait: „Ha valaki karddal embert öl, ugyanazon kard által vesszék el.”²⁷ Az Árpád-korban tehát a karddal történt gyilkosságért halálbüntetés járt, amelynek jogi indoklása még a XVI. század elején Werbőczy *Tripartitum*jában is részletesen kifejtve megtalálható: „[...] mert arról, a ki mást kivont karddal megtámad, legott eleve felteszszük, hogy azt vagy meg akarja ölni vagy halálos sebeket akar rajta ejteni.”²⁸ A mózesi elv szerint Szent István törvénye a csonkításért ugyanazon testrészt elvesztését irányozza elő II. törvénykönyvének 47. fejezetében. Más szövegvariánsban a kardrántásért már nem jár halálbüntetés, de meg kell váltania magát, az elmaradt gyilkosság után is köteles ún. vérdíjat fizetni.²⁹ Szent László idejére a kard által elkövetett gyilkosság esetén az ítélet után tömlöcbe záratással (kis vagyon esetén szabadságának elvesztésével is) és vagyonának felosztásával bűnhődött a gyilkos. A há-

24 A Máté evangéliuma 26. fejezete számol be Jézus elfogatásáról, ahol az őt kísérő tanítványok közül kardot ránt valaki védelmére. E résznél hangzik el a híres mondat: „Tedd vissza hüvelyébe kardodat! Aki kardot ragad, az kard által vész el.” Mt 26,52 (katolikus bibliafordítás szerint).

25 Egyben megakadályozandó egy esetleges lázadás.

26 Szent István I. törvénykönyv 16. capitulum (fejezet).

27 Szent István II. törvénykönyv 46. fejezet.

28 Werbőczy III. könyv 20. cím, 21. cím

29 Szent István I. törvénykönyv 16. fejezete rendelkezik az egységes vérdíjról, amely gyilkosság esetén egységesen 110 aranypénz, kardrántásért 55 aranypénz.

rom részre osztott vagyon kétharmadával kártalanították a megölt személy hozzátartozóit, egyharmad része maradt csak meg a gyilkos feleségének és fiainak.³⁰

A kard ítélezésekben való szimbolikus szerepét fellelhetjük a privilégiumokban is. Korábban a vármegyék élén álló ispánok, később egyes szabad királyi városok és nemesek számára adományozott pallosjog (*ius gladii*)³¹ elnevezése a törvény által felruházott független bírói hatalomra utal. A korábban csak a megyésispán joghatósága alá tartozó kiváltságot az Anjouk terjesztik ki.³² A szabad királyi városok bíróválasztása után a hóhérpallóst a megválasztott tisztségviselő előtt vitték az ünnepi menetben. E demonstráció a saját territóriumon belüli joghatóságot jelképezte, amely azonban csak kisebb bűncselekmények feletti ítélezést jelentett. A városok territoriális joghatóságát jól érzékelteti, és a nemesekkel szembeni korlátozott jogait a XVI. századra jellemző részleteket Werbőczy munkájában is találhatunk.³³

A hóhérpallós, azaz nagyméretű kard tehát a kivégzések eszköze lett, Luxemburgi Zsigmond alatt már hatvanöt lefejezéses esetet jegyeztek fel.³⁴ A kard általi lefejezést (*decapitatione*) és bizonyos ügyekben párviadalt kötelezően rendelhetette el az ispán vagy a bíróság, ilyenek a hűtlenség, felségárulás, pénzhamisítás, gyilkosság.³⁵ Felségárulási perbe és fő- és jószágvesztésre még székely előkelők is kerülhettek, ilyen volt Bögözi Ferenc esete, akinek 1529-ben lefejezett holttestét Bögözben 2013-ban meg is találták.³⁶ A székely jogrend szerint³⁷ a későbbiekben részletezett hadi kötelezettség elmulasztása esetén is fejjel és jószágvesztés járt (meg kellett jelenni az évenkénti hadiszemlén, a *lustrán*, és hadba hívás alkalmával).³⁸ A székely hadnagyok – a székébírákkal, majd később a királybíróval együtt³⁹ – bírták tehát a XV. században a pallosjogot.

30 Szent László király II. törvénykönyvének 8. fejezete rendelkezik erről.

31 Kiténő áttekintést nyújt a pallosjogra nézve Gliga 2015, 59–82.

32 A pallosjoggal rendelkező személyekre pontos listát és kiténő áttekintést nyújt Gliga 2015, 77–78.

33 Werbőczy III. 20. cím.

34 Gliga 2015, 74.

35 *Istenítéleti párviadatok* elrendelésére Borosy 1986, 236.

36 Nyárádi 2016, 31.

37 Werbőczy III. 4. cím.

38 SzO. I. 198., SzO. III. 511. Szádeczky 1927, 65.

39 Szádeczky 1927, 40–46.

Különös jogi eljárásként kell tekintenünk az ún. *istenítéleti párviadalokra*, melynek többségét karddal folytatták le. Az egy-egy elleni párviadalok sorsszerű kimenetelének gondolata az ókori hagyományokra tekint vissza,⁴⁰ amely szokásrend a középkorban sokáig népszerű maradt.⁴¹ Akkor kerülhetett sor e sajátos fegyveres küzdelmekre, amikor a perlekedő felek nem tudtak megegyezni. Az egyik legkorábbi magyarországi említése az Aranybulla 12. cikkében őrződött meg: „A megholtak feleségét, azokét, akik bírói ítélettel halálra ítéltettek, vagy párbajban elestek, vagy bármilyen okból haltak meg, csalárd módon ne fosszák meg hitbérüktől.”⁴² Erdélyben a szász városok közül a *szebeni számadáskönyvek* adnak hírt arról, hogy eskü megóvása, birtokpercek és örökösödési viták esetén alkalmazták az istenítéleti párviadalokat.⁴³

Magyarországon előre meghatározták, hogy lóháton vagy gyalogosan folyják le a küzdelem, amely a király, a nádor, a vajda, az országbíró, a városi bíró vagy más előkelők jelenlétében történt az előre kijelölt, erre alkalmas és erre rendszeresített bajvívó helyeken. Az előírások szerinti lovagi fegyverzetben leggyakrabban természetesen kardokat alkalmaztak. Több olyan hűtlenségi esetet is ismerünk, amikor egy szál ingben és egy karddal kellett vívniuk, ezt nevezték „meztelen” párbajnak.⁴⁴ A perdöntő párviadalokban a nők, az idősek, a gyermekek, a papok és a XIII. századtól a zsidók általában nem vettek részt, azonban maguk személye helyett egy bajnokot, bajvívót (*pugil*) állíthattak.⁴⁵ Amennyiben mégis nő vívott férfival, a férfiút övig gödörbe állították. Ez utóbbi kivételes alkalmakat egyes XV. századi itáliai és német vívókódexek is megörökítették, a párviadalokban alkalmazott főként kardforgatási technikákat kisebb magyarázó szövegekkel kísérték, ezek közül kiemelkedik Fiore dei Liberi⁴⁶ és Hans Tal-

40 Pinter 1999, 48. Gondoljunk az antik örökségből az ismertebb Iliászra vagy a bibliai történetek közül Dávid és Góliát történetére. Az ókori civilizációk közül a sumér-akkád ékírásos eposzokban fennmaradt a híres párviadal, Gilgames és Enkidu epikus küzdelme.

41 Elterjedésére nézve kiváló összefoglalás: Borosy 1986, 231–232. A hozzá fűződő legismertebb magyar példa erre Botond mondája, aki a görög (bizánci) óriással küzdött meg.

42 Aranybulla 1222. 12. cikkulosa. Nagy 1995, 179.

43 Pinter 1999, 48.

44 Borosy 1986, 238.

45 Borosy 1986, 234., 237.

46 Fiore dei Liberi 1421.

hoffer munkája.⁴⁷ A *pugiloknak*, azaz bajvívóknak harci tudományát őrzik ezek a vívókódexek, nekik bizonyosan rendszeresen gyakorolniuk kellett kardforgató tudományukat.⁴⁸ Társadalmi felemelkedésükre, akár birtokszerzésre vagy nemesség elnyerésére számos magyarországi példa utal.⁴⁹

A kard használata tehát törvényekkel és szokásjoggal szabályozott, tulajdonosának jól meg kellett gondolnia, mikor, milyen körülmények között akarta vélt sérelmeiért kardját hüvelyéből kirántani. Ugyanakkor birtoklása kifejezte viselője rangját, társadalmi státuszát, a kard pusztja megjelenése erőt sugárzott és vagyont sejtetett. Egy kard értéke változó volt, egy időszakban hús ökör értékével ért fel és csak a XV. századra lett elérhetőbb a gyártási folyamatok felgyorsulása okán. A világi ítélezések állandó kellékévé vált, annak felmutatása a hatalmat gyakorlók és végrehajtók, azaz a teljesen szabad emberek és nemesek kiváltsága volt.

2. kép. Istenítéleti párviadal Hans Talhoffer vívókódexéből (1467)

Forrás: *Talhoffers Kunstbuch aus dem Jahre 1467. Gerichtliche und andere zwickampfe darstellend.* Gustav Hergell, Prága, 1887.

47 Talhoffer 1467.

48 Borosy 1986, 248.

49 Borosy 1986, 248–249.

A véres kard mint az eskü szimbóluma és a hadba hívás jele

A magyar középkori források közül a Werbőczy János *Tripartitum* című műve tartalmazza a régi szokások summázatát. 1514-ben még élt annak emlékezete, hogy a magyar hadakat véres karddal, vagy véres törrel és tűzgyújtással hívták össze. Az első könyv 3. cím 2. törvénycikkelyétől kezdve ekképpen olvasható a hunokra visszavezethető szokás: „2. § [...] amikor az egész közösséget egyenlően érdeklő dolgok merülnek fel, vagy a hadseregnek általános felkelése válnék szükségessé, akkor a hunok lakása helyén és táborában vérbe mártott tört vagy kardot hordozzanak körül és hangozzék a hirdető szó, mondván: »Istennek szava és az egész közösségnek parancsa az, hogy mindenki ezen s ezen a helyen (megnevezvén azt a helyet) fegyverrel, vagy amint teheti, a közösség tanácsának s egyszersmind parancsának meghallgatására megjelenjen.« 3. § Ezt a szokást a magyarok közt Szent István első magyar király, dicsőséges fejedelmünk és apostolunk atyjának, Géza vezérnek koráig sértetlenül fenntartották, amely szokás a hunok közül sokat örökös szolgaságra juttatott. 4. § Mert elhatározták és végezték, hogy az ily parancs áthágóit, hacsak helyes mentségét nem adják, pallossal kell kettévágni, vagy közönséges és örökös szolgaságra vetni.”⁵⁰ Werbőczy valójában Kézai Simon *Gesta Hungarorum* című történeti munkáját vette alapul, abból átvéve közli a hadba hívás szertartását.⁵¹ Kézai mellett a *Képes Krónika* szövege is megemlíti a *Torda-nembeli Kadart*,⁵² aki a hagyomány szerint a seregek főbírája és a gonosztevők ítélője volt, ez alapján „kádári véres kardnak” is nevezték,⁵³ mintegy a legfőbb ítélkezésre jogosult személy fegyverét nevezték így.

50 Werbőczy 1514, I. 3. cím 2.,3. és 4. cikkelyek.

51 Kézai 2002, 174.

52 Képes Krónika 1986, 16–18. Vö.: Oláh 1536, III. fejezet. Györffy György vélekedése szerint a Kadir kazár méltóságnév, amely személynévként fennmaradt a középkori Magyarországon. Lásd Kézai 2002, 174. lj. 399.

53 Ipolyi 1929, 267.

E szokás azonban nem szűnhetett meg valójában Géza fejedelem idején, hiszen az erdélyi hadak összehívása és a székelyek mozgósítása kapcsán több forrást is ismerünk. Bonfini krónikájában olvashatjuk a véres kard körbe hordozását, amely eseményre 1448. március 18. és március 22. között kerülhetett sor. Hunyadi János Gyulafehérvár közelében ugyanis megütközött Mezid bég seregével, azonban a heves támadások és túlerő miatt vissza kellett vonulnia. Sorainak rendezése és friss erőkkel való feltöltése rekordidő alatt mehetett végbe, mindössze négy nap alatt.⁵⁴ Megtépázott hadsorait szabad népfelkelők, szász városok zsoldosai és székelyek erősítik meg. Az országból kifelé tartó török hadat megtámadja és legyőzi, amelyhez Kamonyai Simon önfeláldozó haditette is kellett. Hunyadi páncélzatát felvette a hű vitéz és a török fő erőket ezzel lekötötte, dicső halált halt uráért. A véres kard felmutatása a történetíró szerint ekképpen történt: „Ezenközben emez a tartomány vidékein hallatlan gyorsasággal véres kardot reptet körül, faluból, városból katonát szed, a székelyeket fegyverbe szólítja, a közérdekre hivatkozva általános mozgósítással hadba hívja a falusiakat és a városiakat egyaránt.”⁵⁵

A véres karddal (*cruento ense*)⁵⁶ mellett visszatérő elem mind Werbőczynél, mind Bonfininél az általános mozgósítás (*omnes publico edicto militare imperat*)⁵⁷ kifejezése, azaz a terület katonai főparancsnokaként elrendeli a hadba gyűlést kötelező jelleggel. Ez a Werbőczynél is hangsúlyozott parancsszó miként jelenik meg a székelyek katonai feladataiban, és milyen következményekkel jár megszegése? Egy másik ismertebb forrás ismerteti ezt, a három erdélyi nemzet hadiszabályzatáról szóló, Mátyás király által megerősített 1463. évi⁵⁸ rendelet X. pontja. Ebben a székelyek régi szokásrendje köszön vissza, amely szabályozta a hadra kelés és a mozgósítás egyéb elemeit. „A hadfelkelésre való összehívásuk

54 Bonfini 1995, 333. III. tized, ötödik könyv.

55 Bonfini 1995, 333. III. tized, ötödik könyv, 45.; Bonfini 1568, 458. III. tized, V. könyv, 13–16.

56 Bonfini 1568. III. tized, V. könyv 458, 14.

57 Bonfini 1568. III. tized, V. könyv 458, 16.

58 A Mátyás-kori hadiszabályzat eredeti szövege nem maradt fenn, csak egy 1789-ben előkerült másolat, amelyet Kovacich Márton György közölt először. Terminológiai okokra hivatkozva egyesek inkább XVI. századi szövegnek vélik. A lényegyet tekintve azonban a tartalom helyességén nem változtat, lévén egyes részletei más középkori forrásokban is visszaköszönnek. Forrás: SzO. I. CLXIV. 1872, 196–199. Lásd még: Kordé 2001, 51–52.

vagy vérbe mártott karddal vagy székely ispánjuk vagy – amennyiben személye az ispánéval megegyezik – a vajda úr levelével történjen. Amikor azonban a szükség váratlan fölkelést kíván, valamennyi szék kapitánya dobokkal és száldobokkal és a Tűzhalomnak nevezett meghatározandó helyeken lévő farakások meggyújtása révén ejtse meg az összehívást, aki pedig erre nem jön el, a fejét vesztse.”⁵⁹

Több magyarázatra szoruló részletet rejt a hadiszabályzat X. pontja. Egyrészt a tűzhalomnak nevezett helyeket (*locis Tuzhalom vocatis*)⁶⁰ más forrásokban és a székely köztudatban lármafának nevezik. A székely népi emlékezet a mai napig számontartja az évezredig fennállott szokást, amely szerint a környék legmagasabb pontjain őrhelyeket építettek ki, ezeken farakást készítettek elő, amelyeket télen-nyáron szárazon kellett tartani. Ezen lármafákat meggyújtva hamarabb lehetett a vést jelezni (a környéket fellármázni), mint lovasokkal, mert láncreakció indult el, egyik őrhely a másik után megtette kötelességét, s így a székely székek⁶¹ azonnal mozgósították harcosaikat. Az ősi lármafák helyeit még az első katonai felmérés (1769–1773) térképe is megőrizte, *Allarm Hauffen* elnevezéssel (pl. Berecknél az Ojtozi-szoros irányában).⁶² Az örösztok elnevezései fennmaradtak a magyar tájelnevezésekben is, jó példa erre éppen a Székelyszáldobostól és Vargyastól északra található „Láttó Tetteje”,⁶³ vagy a Galambfalva, Székelyzsombor határában fekvő *Őrhegy*,⁶⁴ vagy a gypüket jelző *Gyepes* (Székelyudvarhely) elnevezések.

59 Kordé 2001, 52.

60 SzO. I. CLXIV. 1872, 196–199.

61 Pál-Antal 2012, 76–77. Széknek (latinul sedes) nevezzük a székelyek katonai közigazgatását. A XIII. században Udvarhelyszék, Csíkszék, Gyergyószék, Marósszék, Sepsí-, Orbai-, és Kézdiszék (később egyesült Háromszék néven) és Aranyósszék már létezett. Más kiváltságokkal rendelkező népeknel (kunok, szászok) is székeknek nevezték a saját közigazgatási területeiket.

62 Első Katonai Felmérés – Erdély (1769–1773) <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-transylvania/?layers=142&bbox=2933968.9008455803%2C5788189.499524462%2C2937191.199319227%2C5789340.832263007> (a letöltés időpontja: 2023. december 19.)

63 Az első katonai felmérésen is jól olvashatóak a megnevezések. https://hu.wikipedia.org/wiki/Sz%C3%A9kelysz%C3%A1ldobos#/media/F%C3%A1jl:Josephinische_Landaufnahme_pg210.jpg (a letöltés időpontja: 2023. december 19.)

64 Szádeczky 1927, 22.

A véres kard motívuma viszonylag ismertebb a történetkutatásban, azonban amennyire evidens az említése, annyira nincsen tisztázva maga a vér eredete.⁶⁵ A kard felmutatása mellett úgy tűnik, elmaradhatatlan rítusa a toborzásnak a vér. Vajon milyen élőlény vérébe mártották? Hadifoglyok, esetleg állatok áldozata volt szükséges ehhez? Miért ragaszkodtak ehhez az aktushoz a kereszténység felvétele után is? További források bevonásával érdemes kielemezni e szimbolikus aktust, s talán éppen a XIII. század végéig pogányként élő kunok közt találhatunk analógiát. A forrásokban is fennmaradt, katonai szolgálattal egybekötött véreskü rítusa lehet talán a megoldás. Nevezetesen arról van szó, hogy IV. Béla fia, István herceg és Erzsébet kun hercegnő 1247-ben tartott esküvőjén tíz kun előkelő hűségesküt tett a magyar királynak. Az esküszöveget megerősítendő ezt követően feláldoztak (kettévágtak) egy kutyát és azt mondták, így járjon az, ki esküjét megszegi.⁶⁶ „Ezen a lakodalmon a kunok közül tízen összejöve megesküdtek szokásuk szerint karddal kettévágott kutyára, hogy a magyarok földjét meg fogják védelmezni, úgy mint a király hívei, a tatárok és barbár népek ellen.”⁶⁷ Joinville leírásában⁶⁸ a bizánciak, a francia lovagok és az al-dunai kunok között ugyanezen eskütétel zajlott le 1239-ben. A magyar vérszerződéshez hasonlóan vérüket egy ezüstserlegbe csorgatták, és borral, vízzel keverve megitták azt, majd egy szabadon engedett kutyát karddal összekaszaboltak, mondván, így vesszen el az, aki a másik felet megcsalja.⁶⁹ Érdekes tény, hogy a keresztény fél (bizánci, francia) minden vonakodás nélkül szintúgy megtette, és aktív részese volt a szertartásnak. Ebből kiindulva és ismerve több megmaradt pogány szokást a székeleyknél,⁷⁰ nem lepődnénk meg, ha a magyar vérszerződéshez hasonlós rítus egyben a véres kard általi hadba hívás ceremóniáját is rejtené,

65 Nagy Géza *A skythák* című akadémiai székfoglaló értekezésében olvashatunk a magyar szempontból tanulságos szkíta szövetség kötéséről, melyben a magyar vérszerződéshez hasonlóan a saját vérüket csorgatták egy borral telt agyagedénybe, majd mielőtt ittak volna belőle, belemártották fegyvereiket, köztük a kardot is! Nagy 1909, 18.

66 Pálóczi-Horváth 2004, 18.

67 IV. Béla 1247/1248.

68 Közlése Gombos 1937–38, II. 1230–1231.

69 Györffy 1990, 264.

70 Ilyenek pl. a magaslatokon földbe-sziklába döfött kardok jelenléte, a 16. századig fennmaradt leányrablás szokása, vagy a fák és kutak mellett áldozás.

hiszen mindegyik esetben katonai esküt tettek le a kunok. Kézai Simon krónikájának szövege alapján és Werbőczy *Tripartitum*jában foglaltak szerint, aki a hadba hívás parancsának nem tett eleget, azt pallossal (karddal) kettévágták, hasonlóan, mint a fentebbi kun eskü kutyáját. Arra konkrét bizonyíték ugyan nincsen, hogy a magyar és székely hadba hívás során szintén kutyát áldoztak volna a vérbe mártáshoz,⁷¹ azonban az eb a hűség szimbóluma volt, a „nemesi kutyabőr” pedig a nemesi címereslevelek népnyelvben megőrzött kifejezése. Feltételezhető tehát az állat szerepe a kunok esküjében és hadba hívás rítusában tapasztalt módon, amelyet egy bajor püspökök által 900-ban írt, IX. János pápához küldött levelük is megerősít: „[...] egy értelemben a magyarokkal megszegették volna a katolikus hitet és kutyára, vagy farkasra s más iszonyatos és pogány dolgokra tettek volna esküt s kötöttek volna egyezséget.”⁷² A másik lehetséges áldozati állat az üsző, hiszen a hun–magyar hagyomány szerint Mars kardját így találta meg Attila király számára egy pásztor.⁷³ Valószínűleg nem volt szükséges és a keresztény ember számára ildomos holmi pogány állatáldozat, így csak az állaton ejtett sebet (talán éppen a lábon) lehet feltételezni, a források is rendre vérrel permetezett vagy bekent kardot (*arma sanguine tincta sive ueru sanguineum more antiquorum*) írnak.⁷⁴

Meg kell említeni a hadba vonulás és háborús készülődés egy sajátos székelyföldi hagyományát. Pontosabban annak csak régészeti nyomait lelhetjük fel, Felsőboldogfalva középkori templomának régi, déli kapuzatán.⁷⁵ A kapu jobb oszlopának alsó felén láthatóak ugyanis *kardfenés* nyomai. A régebbi, Árpád-kori bejárat eme részletén jól kivehető, hogy rendszeresen használták e célra, a kőben több centiméternyi bevágás látható. A helyi szájhagyományt közölte velem az akkori lelkész, miszerint a hadba készülődve mise után a harcosok a templom kapujában megfenték kardjaikat. Hasonló szokást jegyezték le szász vidéken is az örmény leszármazottak a brassói Fekete-templom kövezetéről:

71 Vö. Ipolyi 1929, 312.

72 Munkácsy 1895, 74.

73 Lásd a következő fejezetet.

74 Több változatát rögzítette Ipolyi 1929, 268.

75 Ezúton köszönöm meg Fülöp Gábornak, nyugalmazott református lelképásztornak, hogy 2009-ben felhívta rá a figyelmemet.

„A templom anyaga homokkő, pusztul, folyamatosan javítgatni, cserélni kell. A polgárok a templomba is fegyverrel jártak. Ha ellenség támadt, rohant ki mindenki a helyére, a hat kapuhoz. Az egyik bejárat két oldalán máig látszanak a kardfenések nyomai.”⁷⁶

A kard mint státuszsimbólum és a kiválasztottság jelképe

A kard nemcsak fegyver a középkori Európában, hanem státuszsimbólum, a felsőbb társadalmi réteghez tartozás eleme, de akár a kiválasztottság jelképe is volt a középkorban. Közhelyszerű életkép a középkorból az a pillanat, amelyben a dicső tettet végrehajtó fegyvernököt még a csatatéren karddal lovaggá ütik,⁷⁷ azaz felemelik korábbi pozíciójából, teljes értékű harcosává válik. A XII. századra azonban már kialakul az avatás azon ceremóniája, mikor a szertartás végén felövezik kardjával az új lovagot.⁷⁸ A kard tehát részese a felemelkedés rítusának, a vezető társadalmi rendhez tartozás szimbóluma, a szertartás keretében megerősített hűségeskü pedig az egész társadalom színe-java előtt történt. A kard tehát értékes hatalmi jelkép, melynek fizikai megjelenése és maga a birtoklása is tekintélyt adott gazdájának.

A középkor eszmeisége szerint a dicső tettek véghezvitele, az uralkodó rétegnek tetsző harci cselekedetek tehát felemelheték az arra érdemesnek tartott személyt. Azonban ismerjük a különleges karddal való kiválasztottság történeteit is, amelyben az isteni vagy magasabb rendű erők által megszentelt fegyver pusztá birtoklása vagy megszerzése által hőssé emelkedtek egyes személyek. Ezek már a valódi kiválasztottság legendái és népmondái. Gondoljunk csak az Európában széles körben ismert és népszerű Artúr-legendára, amelyben egy

⁷⁶ Wertán 2003, 77.

⁷⁷ Zombori 1988, 9–10.

⁷⁸ Zombori 1988. 11.

közből kihúzott kard teszi királlyá az ifjút,⁷⁹ majd egy másik különleges kard, az *Excalibur* – amelyet a tó úrnője ad át neki – segíti őt harcaiban, győzedelmet ad számára!⁸⁰ Artúr király legendájában, amelyet a XV. században Sir Thomas Malory foglalt össze a *Le Morte d'Arthur* című munkájában a kard erős jelképpé vált, két különböző kard jelenléte jelezte az emberek számára a háborút (*Caliburn*, később *Excaliburn*) és a békét (*Clarent* nevű kardja).⁸¹ A háborút és békét jelképező kard felmutatása – hasonlóan a magyar szokásokhoz – a Fekete Herceg alatt már Angliában is szokássá válik.⁸²

A magyar–hun hagyományban hasonló elemeket lelhetünk fel, Attila hun uralkodó megkapja ugyanis az Isten kardját.⁸³ Mind a földbe szúrt kard, mind a kard általi kiválasztottság, győzhetetlenség motívuma megjelenik a hozzá fűződő ókori és humanista forrásokban. A források közül a legelső említést Attila hun uralkodó V. századi kortársa, Priszkosz Rhétor teszi. Eszerint egy pásztor észrevette, hogy egy földből kiálló kard nyájának egyik üszőjét megsebezte. Miután a földből kiásta, ajándékkul vitte Attilának, aki úgy vélte maga Mars, a hadisten kardját kapta, hogy az egész világ ura lehessen.⁸⁴ Humanista kútfőink is megörökítették e mondai hagyományt. Oláh Miklós *Athila* című művében jegyezte le a történetet, amelyben a hun uralkodó már álmában előre meglátta Mars isten fegyverzetét, majd ezen álomlátást követően egy kardot találtak katonái.⁸⁵

Antonio Bonfini *A magyar történelem tizedei* című munkájában hosszabban taglalja, s Priszkosz Rhétorhoz hasonlóan egy pásztor leli meg a csodás fegyvert. Fontos kiegészítéseket kapunk tőle, amely talán a korabeli szájhagyományt is megőrizte. Bár a humanista történetíró Attiláról szóló személyleírása valóban érzékletes és részletes, inkább a fantázia szüleményének kell tartanunk.

79 Malory Book I. Chapter V. 7–8.; Dutton 2007, 3–4.; Littleton–Malcor 2005, 163–165.; Magyar 2001, 65.

80 Malory Book I. Chapter XXV. 8–9.

81 Armstrong 84–85.

82 Armstrong 84. 8. lj.

83 Grexa 1922, 36–39.

84 Bonfini 1995, 38.

85 Oláh 1536, 39. cap. III. 14–16.

Ezért bár óvatosan kell kezelnünk e leírásokat, elgondolkodtató azon részlet, melyet nem vethetünk el egyszerűen. Eszerint e kardot hajdan a szkíta királyok őrizték, és aki birtokolta, az tarthatta meg a hatalmat. Továbbiakban pedig a kardkultusz jegyeit olvashatjuk ki: „[...] mintha valami isteni adományt kapott volna, a kardot szentségként őrizteti, mint a rómaiak a szent pajzsot.”⁸⁶ Tehát az ókori és középkori források alapján mindenképpen korábbi nép vagy kultúra fegyverét lelhetjük meg, amely a bronzkori vagy vaskori régészeti leleteket felsorakoztató Gazdapusztai Gyula eredményei⁸⁷ alapján nem egy elvetendő részlet. Az általa csoportosított kardleletek lelőhelyeiket tekintve többségében kiemelkedő és félreeső hegyoldalak, domboldalak régészeti leletei, amelyek általában páros számban kerültek elő. Szándékosan függőlegesen állított, földbe ásott pengét is találtak Orosháza-Gyopárosfürdőn és Homoróddarócon. 1952-ben Énlaka közelében a Csókás nevű határrészen szintén ilyen pozícióban került elő egy ókori kard, ráadásul utóbbit Attila mondájához nagyon hasonlóan egy marhapásztor lelte meg!⁸⁸ Az Attilához fűződő Isten kardja történeti monda, és a földbe szúrt kardok szokása a középkori székelyek körében tovább élt, erre utalnak a XIV–XV. században hegycsúcsokba döfött kardok leletei. Sőt, a századok körében is fellelhető egyfajta kardritus, amely az Erdélybe költözésükhöz és a territoriális esküjükhöz kapcsolódik.

A földbe szúrt kard mint a századok territoriális kardesküje

A kőbe zárt kard vagy földbe szúrt kard szimbolikája szkíta, illetve szarmata-alán kapcsolatokra vezethető vissza, amelynek európai elterjedése ismeretes a nyugati szakirodalomban⁸⁹ és a magyar kutatásokban is.⁹⁰ Hasonló isteni ere-

86 Bonfini 1995, 38.

87 Gazdapusztai 1959.

88 Makkay 1995, 15.

89 Littleton–Malcor 2005, 163–179.

90 Grexa 1922, 36–49., Gazdapusztai 1959, 17–18.; Makkay 1995, 18–27.

detű, kiválasztott hősöknek készült kardok történeteit természetesen a világ számos pontján fellelhetjük, tehát mondhatjuk, hogy egy általánosan elterjedt mondatípusról van szó.⁹¹ Az egyes népekre jellemző sajátosságokat kell felismernünk, a földbe vagy kőbe (kő alá) rejtett kardok pontos lokalizálása és a hozzá kapcsolódó szertartások azonosítása segíthetne. A megértéshez szintén nagy segítséget a népmeséink, helyi legendáink felől kaphatunk, hiszen a földből kinövő vagy növény módra szakasztott kardok birtokosai emberfölötti hatalmakat is le tudnak győzni. A földbe szúrt kard Európában és Ázsiában egyaránt elterjedt szimbolikai rendszer, amely már a bronzkortól jelen van a Kárpát-medencében.⁹² Gazdapusztai Gyula alapos tanulmányában részletezte a rituális céllal eltemetett bronzkori kardleleteket Kárpát-medence-szerte.⁹³

A szászokhoz kapcsolódó néphagyományok között ígéretes kapcsolódásokat fedezhetünk fel a földbe szúrt karddal kapcsolatos képzetekhez. A néprajzi kutatások és szájhagyomány szerint a szászok első csoportjának érkezésekor⁹⁴ két gróf vezette őket. Amint a magyar király befogadta őket és kiváltságaikat meghagyva területeket adott nekik letelepülésükre, a hagyomány szerint esküt tettek egy domb tetején a kardjukat keresztelve és földbe szúrva. Az eskü szerint életük árán vérük ontásával is megóvják és megművelik azt a földet, amelyet ajándékba kaptak.⁹⁵ További érdekessége a dolognak, hogy a két gróf kard általi eskütétele a törzsterületük és központjuk, Nagyszeben címerébe is belekerült,⁹⁶ a kardok keresztben egymásnak lefelé fordítva vannak ábrázolva. Valószínűleg ezt a jelképet őrzi a Szeben megyei Oltszakadát 1577-ből ismert címere is, mely ugyanezen pozícióban van ábrázolva.⁹⁷ Érdekesség, hogy később a marhabélyegző jelük is őrzi majd eltorzult formában a kardok keresztbe tett jelképét⁹⁸ úgy, mint tulajdonjogot kifejező szimbólum.

91 Elterjedésére nézve jó áttekintést nyújtanak: Grexa 1922, 40–42., 46.; Ipolyi 1929, 270–272.; Gazdapusztai 1959, 18–24.; Makkay 1995.

92 Jó összefoglalása példákkal Gazdapusztai 1959, 17–26.

93 Gazdapusztai 1959, 15–17.

94 Klusch 2009, 45–52.; Udvarhelyi 2020, 31., 178.

95 Pinter 1999, 47.

96 Pinter 1999, 47.

97 Vámszer 1940, 63.

98 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Viehbrandzeichen_01-21_Szakadat.jpg (a letöltés időpontja: 2023. december 19.)

Az 1224. november 30-án kiadott *Andreanumban* írásban rögzített újabb kiváltságolt területeik⁹⁹ két határára a szászok két fogadalmi kardot helyeztek, melyek az akkori Szászföld keleti és nyugati határtelepüléseire kerültek. A legkeletibb pontja Királyföldnek akkor Daróc volt, a legnyugatibb Szászváros. Ezzel jelképezték lényegében a kardeskü által védelmezett földjeik határát, a szász territórium kezdetét. Homoróddarócon megvolt a kard egészen 1944-ig, Szászvárosban viszont a város címerében maradt csak fenn a földbe szúrt két kard és a határátkötő motívuma.¹⁰⁰ A daróci fogadalmi kardnak aztán a világháborúk poklában nyoma veszett.¹⁰¹ A szászok által letett esküt egyes kutatók germán szokásnak írják,¹⁰² amelyben a meztelen kard átlépésének hiedelme is koncentráldik.¹⁰³ Ennek lényege, hogy a kardot átlépni nem szabad, mert halált hoz annak fejére, mintegy elvágja az élet fonálát.

Földbe szúrt kardok Székelyföldön

Az előző fejezetben a szászok kardhoz kapcsolódó eszméit ismertettem, amelynek hangsúlyos eleme volt a földbe szúrt kardok előtt tett ún. territóriális kardeskü. Székelyföld és Erdély régészeti leletei között számos olyan kardleletet ismerünk, amelyet érthetetlen okból valamely hegycsúcson, vagy egy halomba szúrva (esetleg egy sziklába szúrva) találtak. A XIX. század végén Nagy Géza a pávai és bodzai kardleleteket,¹⁰⁴ gróf Kuun Géza pedig a dálnoki kard megtalálásának íyeten formáját ismertette művében.¹⁰⁵ Téglás István 1915-ben tett

99 Az *Andreanum* szövegét lásd Nagy 1995, 183–184. A pontos határokról ekképpen rendelkezik: „Úgy mégis, hogy az egész nép, kezdve Warastól egészen Boraltig a Sebesföldi székelek földjével és Daraus földjével egy nép legyen és egyetlen bíró ítéljen fölötte [...]” Waras Szászváros, Boralt Barót, Daraus pedig Daróc helységek.

100 Pinter 1999, 48.

101 Utolsó fotója: <https://www.siebenbuerger.de/ortschaften/streitfort/galerien/25970/53457.html> (a letöltés időpontja: 2023. december 19.)

102 Pinter 1999, 47.; Bordi 2008, 247.

103 Pinter 1999, 48–49.

104 Nagy 1894, 309.

105 Kuun 1892, 176. újraközli Makkay 1995, 35.

említést az Erdélyben megtalált kőbe szúrt tordai kardról és legendás történetéről.¹⁰⁶ Bordi Zsigmond Lóránd a Székely Nemzeti Múzeum kardleleteiről szóló tanulmányában hívta fel a figyelmet a földbe (sziklába) szúrt kardok létre, melyet germán eredetű szokásnak tart.¹⁰⁷ Több kard megtalálásának körülményei ugyanis azt mutatják, hogy ez akaratlagos elhelyezés. Az egyik a Bodzai havasokban a Mönicsel-csúcsba¹⁰⁸ szúrt – Nagy Géza által is említett – 1880-as években talált kard. A terület az Erdélyt és Moldvát elválasztó Kárpátkanyarban található, amely a Bodza-folyó völgyén, a havasokon keresztül volt megközelíthető. A XV. századra datált¹⁰⁹ kard jellegzetes motívumokat kapott a pengéjére, melyek mai napig megfejtésre várnak.

Bordi Zsigmond Lóránd közlése mellett más régész kollégák újabb ilyen leletet ismertettek, Gyergyószentmiklós melletti hegycsúcson, a Pricske-tetőn találtak kardot hasonló helyzetben.¹¹⁰ Feltűnő mindegyik esetben, hogy a magányos kardokat minden esetben kiemelkedő hegytetőn találták meg, s mellette más leletet, emberi maradványokat nem találtak, ami arra utalhat, hogy szándékos az elhelyezésük. A székelyek körében élő hun azonosságtudat alapján nem nehéz azt feltételeznünk, hogy őseik kardrítussal jelölték meg határaikat, s a százokhoz hasonlóan territoriális kijelölést jelezhettek ezek.

106 Téglás 1915, 286–287., Makkay 1995, 35. 64. lj. A kard 71 cm-es pengéossza alapján inkább XIV. századi lelet lehet.

107 Bordi 2008.

108 Bordi 2008, 246. Köszönöm szépen a lisznyói Gál Albert bácsinak a korábban nem azonosított Mönicsel-csúcs pontos lokalizálását, aki a bodzai havasok telekkönyveinek átvizsgálásával fáradozott.

109 Bordi 2008, 247.

110 Az 1970-es években meglelt és a múzeumnak adományozott kardról Csergő Tibor András volt múzeumigazgató adott információkat. Szerinte a szemtanúk egymásnak ellentmondóan nyilatkoztak, egyikőjük a földbe szúrva látta, másikuk egy fa odvában talált kardnak mondta.

3. kép. A Pricske-tetőn (Gyergyószentmiklós közelében)
talált földbe szúrt kard

Forrás: a Tarisznyás Márton Múzeum felvétele

Házassági eskütétel és a kardok tánca

Láthattuk a kardot mint a hadba hívás és véreskü szimbólumát. Az ősi rítusok és esküvételek között hasonló elemeket vélünk felfedezni az új család alapításának erdélyi néphagyományában, amely még a XVIII. században is elevenen élt.¹¹¹ Az ifjú menyasszony táncának harmadik rendje után, a vőfély feladata volt a karddal való szimbolikus asszonnyá avatás. A menyasszony fejéről a virágkoszorút meztelen karddal óvatosan levágta, majd a kardmarkolatig lecsúsztatta. Ez a szüzesség elvesztését jelképezte, illetve figyelmeztette a nőt, hogy „fején lesz a kard” házasságtörés esetén. Majd a leányság elmúltát és a nászéjszakát jelképezendő a koszorút a földön négybe vágta. A kard, a vér (szüzesség elvesztése) és hűségeskü így vált ismét egy kötelékké. Báró Altorjai Apor Péter 1736-ban lejegyzett írása, a *Metamorphosis Transylvaniae* érzékletesen tárja eléink a hosszú és részletesen kidolgozott esketési szertartás befejező aktusát: „Mikor az harmadik táncot tárták volna, jel adatván, az szövétnekes ifiak az ajtó felé kezdetenek nagy hamarsággal, csaknem futva menni, az vőfély az menyasszonyt utánok vezette, az vőfély s menyasszony után kísérve mentenek az nyoszolyó-asszony, kezit fogván az nyoszolyókisasszonynak, az menyasszonyt az vőlegény hálózásába bévítették, s az vőlegénynek az vőfély praesentálta, feláldván őket

¹¹¹ Rugonfalvi Kiss 2009, 135.

szép áldásokkal, azután az vőfély az kardját kivonta, és karddal az menyasszony fejről az koszorút lemetszette, és az kardja markolatjáig lebocsátotta, mezítelen levén az kard (az azért volt, hogy emlékezzék meg az menyasszony, hogy mivel szűzességének jegyét, az koszorút karddal veszik le, úgy viselje magát az szent házasságban, hogyha azt megmocskolja, kard lészen az fején), azután az vőfély jó éjszakát vett az új házasoktól, és az nyoszolyókisasszonynak kezit fogván, mezítelen karddal, az koszorú az kardban levén és az szvendékhordozók előtte menván, az lakadalmos helyre visszament. A nyoszolyóasszony az menyasszonyt levetkeztette, az vőfély pedig az nyoszolyókisasszonnyal hármát-négyet fordult, azután az kardból az koszorút az földre vetette, és azt négygé vágta, jelentvén, hogy már vége vagyon az menyasszony leánységának; azután egymástól jó éjszakát vettenek.¹¹² A szertartásos asszonnyá válás e mozzanata a három rendbeli menyasszonytánc után következett be, mintegy elvágva az ad-digi létszakaszt és átlépve egy következő életciklusba. Valószínűleg elterjedtebb szokással lehet dolgunk, mert Ipolyi Arnold hasonló, Szeged környéki házassági szertartást írt le, melyben szintén gyertyákkal kísérték a menyasszonyt, a násznagyok pedig fáklyákkal és kardosan táncoltak.¹¹³ Réthei Prikkel Marián egy könyvében még hivatkozik Szentpéteri István 1697-es írására, amelyben a „Fekete Sereg táncát” említik, amely nélkül nem lehet jó lakodalmat tartani!¹¹⁴

Hasonló módon gyakran kísérték az emberi élet fő állomásait másfajta, karddal ejtett táncok. Nemcsak a házassághoz, azaz egy új élet kezdetéhez, hanem az élet kihunyásához is kapcsolódtak táncos szertartások. Ilyenek voltak a katonai eredetű, gyors ugrós táncok, a *kardtánc és hajdútánc (Heyducken Tanz)*¹¹⁵ is, amelyek főként a katonák közötti ügyesség megnyilvánításáról szóltak, de egyben a halálhoz is kötődtek. Egyes történetírók megemlékeznek a vad, halotti torral kiegészített táncolásokra, amivel a csatában elesett honfitársaktól búcsúztak. Antonio Bonfini krónikájában lejegyezte, hogy a kenyérmezei diadal után miként csatlakozott Kinizsi Pál temesi ispán és az Alsó Részek Kapitánya a vitézek táncához:

112 Apor 1736, 67.

113 Ipolyi 1929, 308.

114 Réthei Prikkel 1924, 181.

115 Kovács 1997, 310.

„A vacsora vitézi ének kíséretében folyt, a vezérek és a daliák dicsőségét szabálytalan, rögtönzött versben énekelték meg; később, hogy Bacchus nekítüzesedett haditáncot jártak. Miközben még fegyveresen ropták a harci táncot, a tömeg messzehangzó ordibálása mindent betöltött [...] Pált is táncba vitték [...]”¹¹⁶ Mi mellőzzük most Kinizsi Pál hihetetlen erejének vizsgálatát (a foga között a törökkel járta a harci táncot), a figyelmet a táncokban megjelenő kard szerepére és helyére szegezzük. A kenyérmezei csata halottjainak tömege között elfogyasztott vacsora (tor) és eljárt tánc a halott harcosok búcsúztatását szolgálta, lelkük megnyugvásáért tett gesztus volt. A kardtáncok egyre gyorsuló és ismétlődő rigmusai¹¹⁷ alkalmasak voltak egy másfajta lelkiállapot elérésére, amely inkább volt hivatott mintegy megidézni a harci eseményeket és a megholtak vitézi küzdelmeit. Az erdélyi hajdútánc nóták fennmaradt verses rigmusai jól visszaadják a katonadalok nyersességét és lüktetését.¹¹⁸

A brassói szász szücsök között fennmaradt, német eredetű kardtáncnak (*Schwerttanz*) sajátos jegyei voltak abban a tekintetben, hogy a zene változásával együtt a kard mellett pajzsot is használtak, sőt, sajátos ruházatot húztak: szűk magyaros nadrágot, rojtos cipőt és régi harci mezbe öltöztek.¹¹⁹ Mindezt egy előre meghirdetett időpontban járták el a közösség előtt, erre pedig egy különleges alkalom adott okot: az új főispán beiktatásának tiszteletére járták. A mozdulatok, a sajátos ruházat (harci öltözék) és a fegyverzet (kard, kard-pajzs) leírása alapján mintegy megidézték a szászok a régi istenítéleti párviadalok világát, immár táncokkal és vigadozva, így tisztelgve a vármegyei előljárónak.

Összefoglalás

A kard jelképében a lélek világára ismerhetünk. Az ember küzdelmei kapcsolódnak hozzá, a különböző létszakaszok kapui (házasság – eskütétel – harc – halál – temetés – túlvilági élet), ezzel szimbolizálja élet és halál körforgását. A kard

116 Bonfini 1995, 477. VI. könyv, 105.

117 Réthei Prikkel 1924, 133

118 Réthei Prikkel 1924, 134.

119 Réthei Prikkel 1924, 180.

nemcsak egy fegyver, hanem inkább jelkép, melyet a föld felé fordítva a krisztusi keresztet kapjuk, amely mellett imádságok és véresküik hangzottak el, és egyben kijelölte a földek feletti uralmat. A kard a szabad ember világát jelzi, a lélekben felemelkedett és a halálra kész ember mindennapi eszköze, mellyel kifejezhette ősei hitét, családja hatalmát és az örök élet iránti sóvárgást. A kard valójában az eget és a földet összekötő kapocs lehetett számára.

IRODALOMJEGYZÉK

- Armstrong 2008.** Armstrong, Dorsey: Rewriting the Chronicle Tradition: The Alliterative Morte Arthure and Arthur's sword of Peace. *Parergon*, 25. (2008) 1. 81–101. <https://doi.org/10.1353/pgn.0.0006>
- Bordi 2008.** Bordi Zsigmond Lóránd: Középkori kardok a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2008. A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2008. 241–265.
- Borosy 1986.** Borosy András: Perdöntő párviadatok Magyarországon. *Hadtörténeti Közlemények*, 33. (1986) 2. 231–252.
- Dutton 2007.** Dutton, Marsha L.: The Staff in the Stone. Finding Arthur's sword in the Vita Sancti Edwardi of Aelred of Rievaulx. *Arthuriana*, 15. (2007) 3. 3–30. <https://doi.org/10.1353/art.2007.0018>
- Gazdapusztai 1959.** Gazdapusztai Gyula: A gyopárosi kora vaskori kardlelet vallástörténeti vonatkozásai. *Archaeologiai Értesítő*, 87. (1960) 1. 13–29.
- Gliga 2015.** Gliga, Rebeca: Ius gladii in medieval Hungary. *Analele Universităţii Bucureşti, Istorie*, 64. (2005) 1–2. 59–82.
- Ipolyi 1929.** Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia I–II.* kiadja Zajti Ferenc, Budapest, 1929.
- Jékely–Lángi 2008.** Jékely Zsombor – Lángi József: *Középkori falképek Erdélyben. Értékmérés a Teleki László Alapítvány támogatásával.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2008.
- Jékely–Lángi 2009.** Jékely Zsombor – Lángi József: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2009.
- Kákosy 2002.** Kákosy László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája.* Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- Klusch 2009.** Klusch, Horst: *Az erdélyi szászok betelepedéséről.* Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2009.
- Kordé 2001.** Kordé Zoltán: *A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001.

- Kovács 2010.** Kovács Dénes: Az „ars moriendi” táblák üzenete. *Kharón. Thanatológiai Szemle*, (2010) 4. 1–23.
- Kovács 1997.** Kovács Gábor: *Reneszánsz táncok*. Garabonciás Alapítvány, Budapest, 1997.
- Kovács–Pap 2000.** Kovács József – Pap Gábor: „A bölcsesség házat épít magának”. Két Hollós Könyvesbolt, Budapest, 2008.
- Kuun 1892.** Gróf Kuun Géza: *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima I*. Claudiopoli, 1892.
- Littleton–Malcor 2005.** Littleton, Scott – Malcor, Linda: *Szkítiától Camelotig. Az Arthur királyról, a Kerekasztal lovagjairól és a Szent Grálról szóló legendák eredetének radikális újraértelmezése*. Szkíta Szarvas Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2005.
- Magyar 2001.** Magyar Zoltán: *Halhatatlan és visszatérő hősök. Egy nemzetközi mondatípus Kárpát-medencei redakció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001.
- Makkay 1995.** Makkay János: *Attila kardja, Árpád kardja. Irániak, szarmaták, alánok, jászok*. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged, 1995.
- Munkácsy 1895.** Munkácsy Bernát: Farkaseskü a régi magyaroknál. *Ethnographia*, 6. (1895) 73–74.
- Nagy 1995.** Nagy Gábor: *Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig. (Forrásgyűjtemény)*. Könyves Kálmán Kiadó – Nodus Kiadó, Budapest, 1995.
- Nagy 1894.** Nagy Géza: Egy pár szó a szkítákról. *Ethnographia*, 5. (1894) 4. 223–238.
- Nagy 1909.** Nagy Géza: *A skythák*. Székfoglaló értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1909.
- Nyárádi 2016.** Nyárádi Zsolt: „Istennek ditsőségére tsináltatta.” *Adatok a bögyözi nemesi családok és a patronált templomuk történetéhez*. Pagyvan Egyesület, Bögyöz, 2016.
- Pál-Antal 2012.** Pál-Antal Sándor: A középkori székely önkormányzat kérdései. In: Sófalvi András – Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*. Pro Énlaka Alapítvány – Haáz Rezső Múzeum, Énlaka–Székelyudvarhely, 2012. 75–84.

- Pálóczi Horváth 2004.** Pálóczi Horváth András: „Pogányokkal védelmeztetjük országunkat”: Keleti népek a középkori Magyar Királyságban, a kálizoktól a kunokig. *Studia Caroliensia*, (2004) 2. 10–30.
- Pinter 1999.** Pinter, Zeno-Karl: *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat*. (Secolele IX–XIV). Editura Banatica, Reșița 1999.
- Réthei Prikkel 1924.** Réthei Prikkel Marián: *A magyarság táncai*. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára I. kötet, Studium, Budapest, 1924.
- Rugonfalvi Kiss 2009.** Rugonfalvi Kiss István: *A nemes székely nemzet képe*. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2009.
- Sashalmi-Fekete 2020.** Sashalmi-Fekete Tamás (szerk.): *Székelyek a keleti végeken. Harckészültségben minden időkből*. Moliaris Kiadó – Arany Griff Rend Egyesület – Székelyderzsi Unitárius Egyház, Székelyudvarhely – Székelyderzs, 2020.
- Szádeczky 1927.** Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. „Hargitaváralja” J.SZ.K. – Franklin-Társulat Bizománya, Budapest, 1927.
- Téglás István 1915.** Téglás István: A kőből kinövő kétélű kard, a vasfű és más babonák Torda vidékén. *Ethnographia*, 26. (1915) 285–287.
- Udvarhelyi 2018.** Udvarhelyi Nándor: *Az Anyaszék szíve. Udvarhelyszék középkori freskós templomai a Nagy-Küküllő mentén*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2018.
- Udvarhelyi 2020.** Udvarhelyi Nándor: *Homoródok varázsa. Homoród mente középkori freskós templomai*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2020.
- Vámszer 1940.** Vámszer Géza: A szakadáti román kori műemlék templom. In: Sas Péter (szerk.): *Ódon Erdély I–II. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 54–63.
- Wertán 2003.** Wertán Zsolt: Barangolások Erdélyben 2002. III. rész. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 7. (2003) 73. 77–79. http://magyarormenytudastar.hu/wp-content/uploads/2019/12/MOT_B032_DSZ_Fuzetek2003.pdf (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 10.)
- Zombori 1988.** Zombori István: *Lovagok és lovagrendek*. Kozmosz könyvek, Budapest, 1988.

FORRÁSOK

- Apor 1736.** Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2012. http://www.szekelykonyvtar.ro/dszk/DSZK06_Metamorphosis_Transylvaniae.pdf (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 10.)
- Aranybulla 1222.** In: Nagy Gábor (ford.): *Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig (Forrásgyűjtemény)*. Könyves Kálmán Kiadó – Nodus Kiadó, Budapest, 1995. 178–182.
- IV. Béla 1247/1248.** IV. Béla tatárokhoz küldött követeinek jelentéséről 1247/1248-ból. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 115.
- Bonfini 1568.** Bonfini, Antonio: *Rerum Ungaricarum decades*. Basel, 1568.
- Bonfini 1995.** Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár Péter, Balassi Kiadó, Budapest, 1995.
- Egyiptomi halottaskönyv 2002.** *Egyiptomi halottaskönyv*. Ford.: Bánfalvi András. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, Kerepes, 2002.
- Első Katonai Felmérés – Erdély (1769–1773).** <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-transylvania/?layers=142&bbox=2933968.9008455803%2C5788189.499524462%2C2937191.199319227%2C5789340.832263007> (a letöltés időpontja: 2023. július 30.)
- Érdy-kódex.** *Érdy-kódex, Dicsőséges Szent Mihál arkangyalnak innepéről*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/erdy-kodex/> (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 6.)
- Fiore dei Liberi 1421.** *The Flower of Battle of Master Fiore Friulano de'i Liberi. Being a Concordance of the Prefaces and Several Plays from His Four Extant Manuscripts*. Wiktenauer, the free library of Historical European Martial Arts Books and manuscripts, 2016. <https://hroarr.com/wp-content/uploads/downloads/2016/08/wiktenauer-Fiore-de-i-Liberi-compilation-2016.pdf> (a letöltés időpontja: 2023. július 24.)
- Gombos 1937–38.** Gombos, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae hungaricae I–IV. Az Árpád-kori magyar történet külföldi elbeszélő forrásai*. I–IV. kötet, Szent István Akadémia, Budapest, 1938.

- Képes Krónika 1986.** *Képes Krónika*. Ford.: Bellus Ibolya. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Kézai 2002.** Kézai Simon: A magyarok története. In: Györffy György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 171–187.
- Malory 1485.** Pollard, Alfred William (ed.): *Le Morte Darthur: Sir Thomas Malory's Book of King Arthur and of his Noble Knights of the Round Table*. 1903. <http://faculty.sgc.edu/rkelley/LE%20MORTE%20D.pdf> (a letöltés időpontja: 2023. július 23.)
- Menandrosz 2019.** *Menandrosz protector töredékei*. Ford.: Fehér Bence. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 2019.
- Oláh 1536.** Oláh Miklós: *Hungaria–Athila*. K. M. Nyomda, Budapest, 1938. <https://mek.oszk.hu/20200/20285/20285.pdf> (a letöltés időpontja: 2023. augusztus 13.)
- Szent István király Intelmei és Törvényei. Ford.:** Bollók János, Kristó Gyula. Szent István Társulat, Budapest, 2010.
- Szent István I. és II. törvénykönyve.** In: Nagy Gábor (ford.): *Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig (Forrásgyűjtemény)*. Könyves Kálmán Kiadó – Nodus Kiadó, Budapest, 1995. 41–55.
- Szent László király I–II–III. törvénykönyve.** In: Nagy Gábor (ford.): *Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig (Forrásgyűjtemény)*. Könyves Kálmán Kiadó – Nodus Kiadó, Budapest, 1995. 89–114.
- SzO. I.** Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár I*. Kolozsvár, 1872.
- SzO. III.** Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár III*. 1270–1571. Kolozsvár, 1890.
- Talhoffer 1467.** Hergell, Gustav (ed.): *Talhoffers Kunstbuch aus dem Jahre 1467. Gerichtliche und andere zwiekampfe darstellend*. Prága, 1887. <https://ia804706.us.archive.org/35/items/talhoffersfechtb00talhuoft/talhoffersfechtb00talhuoft.pdf> (a letöltés időpontja: 2023. július 25.)
- Thuróczy 2001.** Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Werbőczy 1514.** Werbőczy István: *Tripartitum. Hármaskönyv. Nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyve*. 1514. http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm (a letöltés időpontja: 2023. július 28.)

